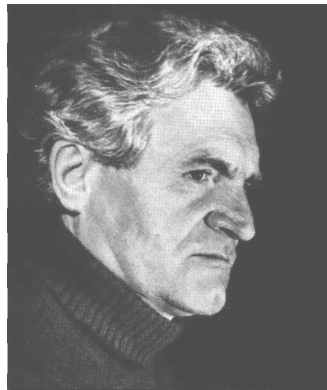

ХІІ.⁵⁴ Мозолевський Борис Миколайович

В 2002 р., як уже відзначалося, нами були презентовані перші у вітчизняній історіографії цілісні, комплексні і всебічні, водночас узагальнюючі монографічні праці про видатних миколаївців, слави і гордості усїєї України – визначного українського історика, композитора, поета і фольклориста, громадського діяча Миколу Миколайовича Аркаса до 150-річчя від дня його народження та відомого українського історика, літературознавця і публіциста, дипломата, державного і громадського діяча Іллю Львовича Борщака у зв'язку із 110-ю річницею від дня народження славетного земляка.

**Борис Миколайович
Мозолевський**

Згадаємо про нашого ще одного великого земляка з Веселинівщини Миколаївського краю, добре відомого, авторитетного і знаного в усьому світі Бориса Миколайовича Мозолевського (04.02.1936 – 13.09.1993) – видатного українського вченого, історика і археолога, скіфолога, поета і письменника. Це саме йому належить, зокрема, епохальне відкриття – знахідка ХХ століття – золотої Скіфської пекторалі, багатий ряд інших відкриттів, здобутків і досягнень у науці та поезії на благо всього людства, людині кришталеві чистоти і скромності, невибагливості і невтомної працездатності, мужності і сміливості, високого обов'язку, принциповості і правдивості, людяності, доброти, простоти і доступності, глибокого і непідробного, не вдаваного, а справжнього патріотизму і любові до всього рідного, поваги до чужого, активної громадянської позиції, широкої гами інтересу до всього, постійних пошуків новизни і новаторства, а найперше – палкому життєлюб'ю і оптимісту.

Про все це, далеко не простий, тернистий, до того ж надто короткий життєвий шлях, залишену для нас багатющу творчу

спадщину Б.М. Мозолевського, людські чесноти і високою моральність цієї непересічної історичної постаті, яскравого представника славного молодшого покоління середини та другої половини минулого, ХХ, сторіччя і піде мова в цій пропонованій читачам, молоді, студентам і учням, усім, хто цікавиться історією рідного краю, Вітчизни, гордиться їх минулим, відомими людьми, визначними історичними постатями, розлогі статті-фрагменті.

Незабутній і виключно багатогранний митець-літератор і вчений, енциклопедист і гуманіст М.Т. Рильський залишив нам і такий чудовий афоризм: “У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград – красиве і корисне”. Два крила утримують птицю в польоті, забезпечують рівновагу і стрімкість руху, її плавну посадку. Поєднання красивого й корисного у нашому житті забезпечує душевний спокій і повноту почуттів. Людина ж, на відміну від птиці, не одразу знаходить рівновагу. Вона розправляє то одне, то інше крило свого таланту, аж поки на терезах роздумів, почуттів та вічності досягне гармонійного поєднання корисного і приємного, красивого. Але трапляються серед людей обдаровані природою натури, що таланти їх проявляються в різних галузях і сферах – науки і мистецтва, техніки і літератури, економіки і права, філософії й історії, спорту і педагогіки та виховання...

Такою всебічно обдарованою натурою був Борис Миколайович Мозолевський, який дуже рано, у 57 з половиною років, пішов із життя і таланти якого, звісно, не розкрилися на повну силу. В його особі поєднався талановитий історик-археолог, допитливий і сумлінний вчений, закоханий у рідну землю поет. Недаремно дехто з прихильників його таланту, друзів іноді навіть каламбурили на кшталт, що Борис, мовляв, перший археолог серед поетів і перший поет серед археологів. А деякі його називали навіть скіфом, на що він зовсім не ображався.

Талант прагматичного дослідника скіфської давнини підсилювався щемливо-ніжним почуттям чужого болю, романтичною уявою і філософським осмисленням буття.

Одна з перших письмових згадок про Б.М. Мозолевського в довідково-енциклопедичній та іншій літературі відноситься до

1981 року, коли в російськомовному томі “История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область” (К.: Головна редакція УРЕ. – С. 285) зазначалося, що уродженцем села Миколаївки Веселинівського району Миколаївської області “является украинский советский поэт, кандидат исторических наук Б.Н. Мозолевский”. В україномовному виданні цієї фундаментальної книги, що вийшла з друку десятьма роками раніше, він зовсім не згадувався. Саме тоді він тільки знайшов пектораль.

Пізніше, в 1988 р., бібліографічний довідник “Письменники Радянської України. 1917-1987” відвів нашому землякові уже 10 рядків і вмістив його світліну (К.: Радянський письменник. – С. 415).

Хоч перша поетична збірка Бориса Миколайовича побачила світ ще в його студентські роки (1963), однак наступні рецензії, відзиви на його поезії подибуємо лише в 1983-1986 роках, у ряді газетно-журнальних видань.¹

Проте одним з перших про Бориса Мозолевського – поета і археолога та його книгу “Скіфський степ” ґрунтовно і яскраво розповів у цей час у своїй розлогій статті в часописі “Дніпро” академік Іван Михайлович Дзюба.² Він же 6 лютого 1986 р. на шпальтах “Літературної України” привітав Мозолевського з полуднем віку. До цього привітання приєдналися президія письменників України, Київська організація СПУ, “Літературна Україна”, які щиро здоровили ювіляра і надіслали йому теплі привітання.³

В 1999 р. у київському видавництві “Ірина” було вперше в Україні видруковано “УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія”. Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ Мирослав Попович (вміщено все найважливіше. Загальний обсяг – 1551 с., іл.; 25 тис. статей, 3,2 тис. ілюстрацій, фото, карт, схем, таблиць). Про Б.М. Мозолевського говориться: “Мозолевський Борис Миколайович: 1936-1993, укр. поет і археолог, відкрив 1971 р. знамениту скіфську пектораль з Товстої Могили, – численні книги про історію та походження скіфів”.⁴ Немає жодного сумніву щодо фрагменту про цю далеко непересічну особистість і в п'ятитомній “Українській історичній енциклопедії”, що незабаром з'явиться на світ.

Зростала увага миколаївських дослідників, літераторів, осві-

тян, публіцистів до вивчення і популяризації спадщини славетного земляка. Так, у місцевому енциклопедичному словнику в 1999 р. Н.М. Гаркушею було вміщено обширний фрагмент про нього.⁵ Але помітно раніше, ще в 1994 р., миколаївські автори “Короткого довідника з історії України”, рекомендованого Міністерством освіти України для використання в навчальному процесі, розповіли про Б.М.Мозолевського як археолога, історика, поета.⁶

Неодноразово ділилися своїми спогадами, аналізували спадщину вченого і поета його друзі і колеги по роботі, кияни Л. Череватенко, В. Чемерис, Ю. Шилів, Р. Довгань, А. Дідич, Г. Паламарчук, В. Кіпіані, С. Бондаренко, миколаївські літературні критики, письменники і поети, такі як професор кафедри української літератури державного університету О. Кухар-Онишко, В. Бойченко, Д. Кремінь, поет, товариш по класу і спільній партії А. Харланович з Вознесенська, веселинівські вчителі М. Юсипенко, В. Губенко та багато ін.⁷

У 2001 р. за редакцією В.П. Бойченка, склад. Н.А. Полівода, до 120-річчя заснування Миколаївської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова було видано бібліографічний покажчик “Літературна Миколаївщина в особах”. У ньому подано фрагмент “Мозолевський Борис Миколайович, поет, археолог”. У своєму слові до читачів “Словесність Прибужжя крізь століття” В.П. Бойченко мовив про Б.М. Мозолевського як про поета, так і про вченого-історика, археолога.⁸

Підсумком багаторічних наукових досліджень Б.М. Мозолевського, археологічних розкопок стала щедро ілюстрована й оздоблена майстерно виконаними зображеннями золотих прикрас із скіфських могил, а також урізноманітнена віршами поета-археолога книга “Скіфський степ” (1983). Завдяки цій книзі, частину якої в нашій монографії про Б.М. Мозолевського ми опублікуємо, правда, без віршів, бо обсяг не дозволяє це зробити, в якій поєдналася наукова ерудиція автора і його поетичний талант, документальна точність в описі викопаних знахідок і романтичний погляд на світ, скіфські могили “заговорили”, розкрили деякі свої таємниці (пам’ятаєте, як ото в пісні співається: “А в

полімогила з вітром говорила...”), і скіфська давнина стала нам ближчою, ріднішою, зрозумілішою, увійшла в наш духовний світ, стала частинкою нашої спадщини історії України.

Б.М. Мозолевський-історик переконливо доводить, що скіфи-кочівники (а Геродот називав їх ще “царськими скіфами”, на відміну від осілих скіфів-орачів, які жили північніше кочових) мандрували степами Причорномор’я понад тисячу років. Отож, це було не якесь заблукане плем’я, що нагорнуло у степу могил і пішло собі у безвість. Це був народ іранської мовної групи з високою як на той час матеріальною культурою, зі своїми сталими віруваннями і традиціями, з чіткою, державною організацією, торгівлею з грецькими полісами та ін. Скіфи-орачі, яких називали то сколотами, то скитами, сарматами, а скоріше за все це були спадкоємці найдавнішої на нашій території трипільської культури і праслов’янами за мовою. Це вони згодом створили могутні державні об’єднання антів і венедів, а також Куявію, з якої, як гадають, і виникла Київська Русь.

Вочевидь, наразі для багатьох це тільки домисли. Поки що історики впевнено називають лише численні кочові племена, що на межі двох епох до нашої ери і в нашу еру пройшли степами Причорномор’я і зникли десь у безвісті на європейських просторах. Якщо колись відомий російський поет О. Блок у вірші “Скіфи” визнавав у запалі у гострій полеміці: “Да, скифы мы, да, азиаты мы, с раскосыми и жадными очами”, то тим більше постає перед нами питання: а чому б нам, європейцям за духом і географією, не породичатися хоча б із скіфами-орачами?!

Археолог Мозолевський на основі знахідок у розкопаних скіфських могилах пробував відновити спосіб життя, вірування і звичаї забутого історією народу і знайшов, що дещо перейшло у спадок нам.

Як поет, за віком і світовідчуттям, за манерою письма, Б.М. Мозолевський, безперечно, належить до шістдесятників. Але прийшов він в українську поезію вже після того, коли в ній голосно заявили про себе Ліна Костенко й Іван Драч, Борис Олійник і Віталій Коротич, Василь Симоненко і Микола Вінграновський. Згодом, та й тепер ми бачимо, як далеко розійшлися дороги цих митців у житті і в

літературі. А тоді, в 60-ті роки ХХ ст., вони виступили в єдиному⁵⁹ гроні поетів нової хвилі. Наш земляк, як свою, пережив трагедію Василя Стуса, йому були близькими тривоги і болі Григора Тютюнника. Їм присвячені окремі поезії Б.М. Мозолевського.

Про все це робиться нами спроба докладніше розповісти не по гарячих слідах, а з висоти минулих десятиріч, нашого бурхливого, неоднозначного і цікавого сьогодення.

Автор щиро вдячний відомому українському поетові, літературознавцю і критику, лауреатові премій імені П.Г. Тичини і М.М. Аркаса, громадському діячеві, почесному членові Всеукраїнського товариства “Просвіта” Валерію Петровичу Бойченку, який написав переднє слово до нашої книги, співробітникам відділу краєзнавства і бібліографії Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова Вірі Миколаївні Жевнер, Аллі Василівні Шевченко, Жанні Петрівні Коротченко, Ніні Петрівні Поліводі та ін., колишній співробітниця кафедри українознавства Миколаївського навчально-наукового центру (тепер – інституту) Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Наталії Анатоліївні Чунихиній, де працює автор, студенту-політологу Євгену Кондратюку з Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, уродженцю села Новосвітлівка Веселинівського району, а також усім іншим, так чи інакше причетних до цієї справи, за подану допомогу у створенні монографії про нашого славетного земляка Бориса Миколайовича Мозолевського, підготовці до написання цієї книги.

Свого часу Євген Маланюк у статті “Думки про мистецтво” переконував читачів, що талантом, хоч в малій дозі, наділена кожна людина. Але трапляються серед людей щасливі особистості, талант яких проявляється в кількох сферах діяльності. Т. Шевченко знаменитий своїми натхненними, гострими творами і майстерними картинами. Російський композитор Бородин був одночасно талановитим хіміком. Таких прикладів чимало знає історія науки, культури.

У нашого земляка Б. Мозолевського щасливо поєднався талант поета і наукова ерудиція археолога, який здобув визнання як найбільшого автора праць про Скіфію, найерудованішого знавця скіфської давнини. В образі золотої Скіфської пекторалі – цього неперевершеного шедевр стародавнього мистецтва, що відображає життя й світогляд причорноморських скіфів, він відкрив-таки свій космос –

дивний⁶⁰ світ історії рідної землі. Тепер фахівці оцінюють її вартість у 186 млн. американських доларів, зберігається в Музеї історичних коштовностей України на території Києво-Печерської лаври, відкритому для відвідувачів наприкінці жовтня 2004 р. після багаторічного ремонту.

Проте з погляду історичної науки вона просто не має ціни. Так, Олесь Гончар у схвильованій та ґрунтовній рецензії на незвичайну книжку Бориса Мозолевського “Скіфський степ” писав про пектораль: “Знайдена в щасливу зоряну мить, вона символізує для нас перемогу людської творчості, незнищеність духу людського, який з такою художньою силою виявив себе в цьому шедеврї степового античного генія”.

У властивій йому поетичній манері дослідник розповів не тільки про скіфське суспільство і видатні пам’ятки Скіфії, але й про надзвичайно цікаву історію її вивчення. Вміщені у книзі ліричні заставки дозволяють зрозуміти і скіфську стародавність, і сучасний розмах людського прогресу.

Відкриття Б. Мозолевського при розкопках скіфських курганів – це результат не тільки доброго знання історії, наукового передбачення і розрахунку, а й поетичної інтуїції. Він – поет, осмислюючи свої археологічні відкриття, вважав, що не лише високі могили і скіфських бабів залишили нам у спадщину ці загадкові для нас люди. І запитання, над якими задумувалися скіфи, вважав він, не зайві і для нас з вами:

Хто ми? Куди? Що вродить
наша нива?
Кінцевої не знаємо мети.
Наш день земний короткий,
наче жнива,
Чи в смертному безсмертя осягти?
Та в постійній зміні поколінь, віків,
Племен, народів є якась логіка історії:

Але в тому, що в муках і зневірі
Наш поступ хтось продовжить
на землі, –
Не вмерли ми! –
Лиш відлетіли
в ірій,

Б. Мозолевському стали в пригоді добрі стосунки одразу з двома музами: музою історії Кліо та музою красномовства й поезії Калліопею. Хоч про Скіфію, її світ написано чимало, однак його книга “Скіфський степ” стала першою і поки що єдиною в Україні (як колись і в Союзі) популярною і поетичною книжкою про неї, про скіфську археологію. Слушно наголошено й розкрито драматизм наукової та особистої долі археолога в царській Росії, працю якого здебільшого не розуміли, вимагали лише золотих сенсацій, не шанували й не підтримували, водночас щедро обдаровували пройди-світів, які обкрадали науку й минуле народу. Особливо зворушує доля відкривача знаменитого кургану Куль-Оба поблизу Керчі Поля дю Брукса, безкорисливого ентузіаста скіфських пам’яток, який подарував Росії неоціненні скарби, а сам жив у злиднях і помер у забутті.

Як і всі, хто писав про Скіфію, Б. Мозолевський не міг обійтися без Геродота. Однак, оглядаючи історію досліджень Скіфії, можна було б згадати першу спробу розкопування кургану 1438 р. венеціанського мандрівника Д. Барбаро поблизу теперішнього Азова. 1776 р. російський просвітник М.І. Новиков видав написану 1692 р. стольником Андрієм Лизловим майже забуту зараз книжку “Скіфська історія”. Після остаточного зруйнування Запорозької Січі царизм здійснював програму “освоєння Новоросії”. Так, 1781 р. споряджено експедицію в гирло Дніпра та його лиману на чолі з її “предводителем”, членом імператорської Академії Василем Зуєвим. Він звернув увагу на Чортомлицький курган у своїх “Путешественных записках”, де пізніше були знайдені згадувані Б. Мозолевським дорогоцінні скарби. Зуєв захоплено, поетично описав Південноукраїнський степ, численні його кургани.

Однак досить дивно, що Мозолевський чомусь зовсім не згадує академіка Дмитра Івановича Яворницького – найвидатнішого, усіма визнаного українського козакознавця усіх часів, якого інший визначний український історик, академік Дмитро Іванович Багалій слушно і чітко називав заслуженим українським істориком, “Нестором Запоріжжя”. Адже Яворницький не тільки видатний історик цього краю, а й археолог. 1897 р. розкопав кургани Баби та Розкопану Могили, знайшов там вироби VI ст. до н.е. Очевидно, варто було б сказати і про В.В. Хвойку, який відкрив трипільську, зарубинецьку

та черняхівську культури, а також досліджував пам'ятки скіфського часу, розробив принципи періодизації археологічних культур, що мають і нині загальнометодологічне значення.

Принагідно зазначимо, що в багатьох публікаціях і про Б.М. Мозолевського зустрічається чимало неточностей і помилок. Так, деякі автори стверджують, що мати нашого земляка була домогосподаркою, а батько загинув на фронті, сам він, мовляв, закінчив середню школу, а після знахідки – відкриття пекторалі – одержав комфортну квартиру і т.д. і т.п.

Все це не в повній мірі відповідає дійсності, про що вже ми писали. Після знахідки пекторалі йому встановили платню в 200 крб. на місяць, вручили наручний годинник. Однак ніякого заохочення він не одержав. Хоча та ж сама пектораль стала для багатьох нагородою, давши згодом назву для театральної та інших премій.

Щодо квартири, то його товариш, поет Юрій Каплан, не так давно згадував на шпальтах газети “Киевские ведомости”,⁹ як десь у 1991 р. вони з Борисом якось сиділи у двокімнатній хрущовці на шестиметровій кухні “у чорта на куличках”. “Оце все, що дала мені держава. Уявляєш собі, що було б, якби я відкрив пектораль на Заході!” – кинув він, сумно розводячи руками. А в нас за таке відкриття йому ніякої премії не дали. Що вже говорити навіть про просту увагу до цієї славетної людини, коли вона буде корчитися від передсмертного, нестерпного болю, помирати вона буде в лікарняній палаті, де було ще семеро хворих. Знеболюючих ліків йому не давали, мовляв, все одно помре від раку за кілька днів. І тільки після рішучого втручання Юрія Каплуна головний лікар Володимир Винниченко змилостивився щодо знеболювання.

У літературі про Мозолевського є також інші недоречності, які ми спробували спростувати, уточнити, усунути.

Його вірші, як правило, народжувалися з першоджерел пережитого, з арсеналу власного досвіду, тому в ньому ніколи немає Perezri-лої жужелиці почуттів, літературної вторинності, коли воно не чуже, але й не твоє. Як на думку багатьох фахівців, серед них із числа його найближчих друзів, наприклад, відомого українського поета Володимира Забаштанського, найхарактерніші риси творчості Б.М. Мозолевського – безпосередність, щирість, максимальна співвідповідальність перед часом, рідним народом, власною совістю.

Високим заповітом боротьби, непримиренністю, що виростає із почуття правоти, просякнуті, приміром, і такі його рядки:

Над мареннями нашими і снами,
Із наших ран, і крові, і ганьби
В нові світи ми проростем синами,
Змужнілими стократ для боротьби...

.....
Крім гідності своєї і народу,
Нам нічого синам заповісти.
Вони зведуться – сильні нашим духом,
І зайдам губи скривить переляк!
І зорі, зорі, зорі, а не мухи
Усіють їхній нездоланий шлях.

Талановитий автор, болісно переживаючи нашу історію, яку він знає на дотик, прискіпливо дошукується причин так густо замішаної на трагедіях долі свого народу: “Білі плями історії // А чорні плями життя”.

Поезії його полемічно загострені, не кожен зразу ж згодиться з усіма його узагальненнями чи висновками, часто різкими, безкомпромісними, проте справедливими, добрими.

Але це його особистий погляд, чесний і відкритий. Тим і привабливий. Наведемо уривок одного із віршів останньої збірки “Дорогою стріли”, який і сьогодні звучить яскраво і актуально, суворо, гнівно, але справедливо:

“Повоєнне”

3. Середина 60-х

Ви кажете, що я не патріот,
Що зрадив мові я своїй і пісні?
Перевертні, месії горезвісні,
Бодай би вже заціпило вам рот!

Плазуєте, безкрилі, як вужі,
Ще й інших, бачте, ловите на слові!
Вже краще правду мовить на чужій,
Аніж брехать, як ви, на рідній мові.

Романтична голубизна захоплення навколишнім життям надавала його науковим і літературним творам особливої піднесеності і

¹ Русецький І. Пролог до пісні // Донбас. – 1983. – № 1. – С. 104-105; Радішевський Р. “Батьку мій, сивий степе...” // Київ. – 1984. – № 7. – С. 10-13; Рижий І. Голоси епох // Друг читача. – 1986. – 11 груд. та ін.

- ² Дзюба І. Скіфський степ під небом України // Дніпро. – 1984. – № 4. – С. 120-127.
- ³ Дзюба І. Борисові Мозолевському – 50 // Літературна Україна. – 1986. – 6 лютого.
- ⁴ Мозолевський Борис Миколайович // УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ Мирослав Попович. – К.: Видавництво “Ірина”, 1999. – С. 879.
- ⁵ Гаркуша Н.М. Мозолевський Борис Николаевич // Николаевцы: Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 231.
- ⁶ Курас І.Ф., Багмет М.О., Федьков І.І., Шкварець В.П. та ін. Мозолевський Борис Миколайович // Короткий довідник з історії України. – К.: Вища школа, 1997. – С. 156.
- ⁷ Череватенко Л. “Степе мій полиновий і тирсовий...” // Дніпро. – 1996. – № 11-12. – С. 4-6; Його ж. “Я воскресну в тридцятім столітті” // Літературна Україна. – 1998. – 2 лип.; Чемерис В. Пектораль // Літературна Україна. – 1998. – 2 лип.; Шилов Ю. Борис Мозолевський. Події і легенди. Розуміння реальності безсмертя // Вітчизна. – 1994. – № 9-10. – С. 142-146; Бондаренко С. Миллионы в авоське. Унікальные страницы жизни поэта, открывшего миру пектораль // Киевские ведомости. – 2002. – 23 авг.; Дидыч А. Скифская Степь Бориса Мозолевского. К 65-летию со дня рождения николаевского археолога и поэта // Николаев: Журнал. – 2001. – № 3-4 (8-9), март-апрель, – С. 61-63; Гаркуша Н. Сокровищ скифских первооткрыватель // Скиф. щотижневик. – 2003. – № 9 (39). – 26 лют.; Паламарчук М. “...Це набагато більше, ніж просто боротися” // Час. – 1996. – 9 лют.; Кіпіані В. Співець “карокої Скіфії”. На світлу пам'ять Бориса Миколайовича Мозолевського // Вечерний Николаев. – 1993. – 9 груд.; Довгань Р. Його Пектораль // Там само; Кухар-Онишко О. У пошуках Скіфії. – 1993. – 4 груд.; Його ж. Легенди скіфського степу. За мотивами лірики Бориса Мозолевського // Український південь. – 1994. – 27 січ.; Його ж. На терезах вічності // Бузький Гард: Громадсько-політичний та літературно-художній альманах. – 1996. – С. 73-76; Бойченко В. Стрілою правди // Щотижня. – 1992. – 12 верес.; Харланович А. Сяйво золотої пекторалі // Радянське Прибужжя. – 1997. – 13 верес.; Юсипенко М. “Ще б книгу книг створити у безсонні...” // Щотижня. – 1995. – 19 серп.; Чубенко В. З думою про Мозолевського // Радянське Прибужжя. – 1995. – 16 лютого та ін.
- ⁸ Див.: Літературна Миколаївщина в особах: Бібліографічний покажчик / За редакцією В.П. Бойченка; Склад. Н.П. Полівода. – Миколаїв: Вид-во Ганни Гінкул, 2001. – С. 8, 62-63.
- ⁹ Бондаренко С. Миллионы в авоське. Унікальные страницы жизни поэта, открывшего миру пектораль // Киевские ведомости. – 2002. – 23 авг.
- ¹⁰ Див.: Шкварець В.П. Борис Миколайович Мозолевський. Життя і творчість. – Миколаїв: ТОВ Від, 2004.
- ¹¹ Див.: Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003 та ін.
- ¹² Див., наприклад: Осипчук І. Одержавши від Леоніда Кучми в подарунок голографічне зображення знаменитої скіфської пекторалі, Білл Клін-